

Hi hagué franquisme a Espanya?

Reflexions impertinents

sobre el lloc històric de la dictadura

Ismael Saz

En acabar la Guerra Civil eren pocs, entre els vençuts, els qui dubtaven del caràcter feixista del règim victoriós. Aquella coalició de carlistes, dretans recalci-trants, falangistes, militars i capellans semblava expressar perfectament una voluntat reaccionària que, podia suposar-se, era el veritable feixisme. Per si fos poc, la mateixa victòria franquista en la guerra va poder aconseguir-se gràcies a la intervenció directa i a l'ajuda decisiva de les potències feixistes, Itàlia i Alemanya. No eren molts, per tant, els qui estaven disposats a entrar en «subtilese» com les d'Azaña, quan contraposava la idea, i la possibilitat, d'una dictadura militar i eclesiàstica tradicional a la d'una dictadura feixista. A més a més, acabada la guerra mundial, seria la mateixa ONU, la seua Assemblea General, la que el desembre de 1946 proclamaria el caràcter feixista de la dictadura del general Franco.

Moltes coses van canviar els anys i les dècades següents. Tanmateix, per a l'oposició democràtica i obrera, l'essència feixista del règim mai no fou qüestionable. No ho era, almenys, al principi dels anys seixanta. Cal reconèixer que hi havia molts elements perquè la dictadura de Franco s'acomodàs bé a aquesta definició. Per aquell temps encara dominava la idea que identificava el feixisme com una espècie de producte agrari, expressió d'un passat reaccionari i «feudal» que es negava a desaparèixer. Segons la doctrina dictaminada per la Tercera Internacional, el feixisme era, a més, la dictadura del capital financer. Era una imatge del feixisme que s'acomodava perfectament a la realitat espanyola —o a allò que es prenia com a tal. Potser no hi havia a Espanya una *aristocràcia terratinent* i una *oligarquia financera* com Déu mana? Així que no és difícil d'entendre que encara a la fi de la dècada dels seixanta el partit de l'oposició per excel·lència, el Partit Comunista, definís la revolució pendent com a *antifeudal* i *anti-monopolista*. La qual cosa venia a ser el mateix, o així se suposava, que antifeixista.

Tanmateix, aleshores la societat espanyola havia experimentat una transformació tan radical i gegantina que comen-

Ismael Saz és professor d'Historia Contemporània a la Universitat de València. Ha publicat, entre altres, *Mussolini contra la Segunda República* (IVEI, València, 1986). És així mateix editor dels volums *Repensar el feixisme* (Afers, 1996), *España: la mirada del otro* (Ayer, 1998) i *Dynamism and Conflict. Valencia 1808-1975* (Glasgow, 1999, en col·laboració amb Paul Preston).

çava a resultar una mica difícil mantenir-se en els esquemes anteriors. Aquella societat semblava cada volta més industrial i menys agrària, més capitalista i menys «feudal». Alguna cosa de tot això bategava en els fons de la divergència de Claudín i Semprún. Aquests dirigents comunistes pagaren amb l'expulsió del partit la seua oposició a la línia dominant. Però, com se sap, molts dels seus plantejaments s'obriren camí entre els diversos medis de l'esquerra marxista, sense excloure'n molts dels joves quadres del mateix Partit Comunista.

Alhora que la societat espanyola es «desfeudalitzava», el feixisme feia el mateix i, fins a cert punt, a més, es «descapitalitzava». Això és el que semblava esdevenir-se, almenys, en les anàlisis i els estudis que publicaven llavors alguns marxistes alemanys, francesos o britànics. Així, Reinhard Kühnl continuava establint una relació entre burgesia i feixisme, però precisava que no era directa ni necessària, i que la dictadura feixista podria explicar-se en clau de bonapartisme. Nicos Poulantzas, per la seua banda, reconeixia l'autonomia relativa del feixisme, tot i que aquesta no servís a la fi per a cap altra cosa que per assegurar l'hegemonia del capital monopolista. Més lluny anava encara Tim Mason quan remarcava la primacia de la política en les dictadures feixistes. De manera que, per a l'historiador marxista britànic, el poder polític podia entrar en contradicció, en algunes àrees, amb els poders econòmics dominants i fins i tot imposar-s'hi. En definitiva, continuava existint una relació entre capitalisme i feixisme, però deixava de ser d'absoluta subordinació i purament instrumental.

La paradoxa es trobava en el fet que la renovació dels estudis marxistes es traduïa

en una exclusió de la dictadura franquista de la categoria de feixisme. Així, per a Kühnl el franquisme seria un dels «casos marginals» de dictadures que, malgrat accomplir la mateixa funció social que les dictadures feixistes, no podria enquadrar-s'hi a causa del menor pes relatiu del partit feixista respecte als seus aliats conservadors, els poders econòmics, l'exèrcit i l'església. Alguna cosa semblant opinava Poulantzas. Segons ell, el franquisme seria, en tant que dictadura militar, una forma específica de règim capitalista d'excepció, que no hauria de confondre's, però, amb d'altres de semblants com el bonapartisme o el feixisme.

No pot dir-se que tot això provocàs, almenys al principi, massa maldecaps a l'esquerra espanyola. En aquell temps Kühnl era el gran expert marxista en el feixisme, mentre que Poulantzas i l'estructuralisme constituïen una mena de gran far intel·lectual del marxisme europeu. Aleshores van coincidir, a més a més, una certa radicalització de la «nova» esquerra, com una de les conseqüències més duradores del maig del 68, i la crisi terminal de la dictadura franquista. En aquest context, era fins a cert punt lògic que algunes organitzacions radicals que pretenien superar per l'esquerra el Partit Comunista adoptassen com un axioma el caràcter no feixista de la dictadura de Franco. Si aquesta podia definir-se com una dictadura militar d'essència purament capitalista, la lluita contra ella podia plantejar-se com una lluita directa per la revolució socialista, sense cap tipus d'etapes intermèdies —democràtiques o antifeixistes— i sense les aliances i els pactes corresponents amb la burgesia a què tan aficionat era el PCE.

Tampoc cal exagerar, tanmateix, la influència de les distintes estratègies polítiques en la caracterització de la dictadura. Així que si els «materials» i «seminaris» de diversos grups i grupuscles d'extrema esquerra apuntaven en aquesta direcció, d'altres estudis, més seriosos i qualificats, seguien també direccions similars. Això és el que feia, per exemple, Manuel Pastor, un autor d'orientació trotskista amb una sòlida formació marxista, que considerava la dictadura franquista com una forma de bonapartisme. Però una cosa semblant feia també Sergio Vilar, que unia a la seua condició de deixeble directe de Poulantzas la d'«intel·lectual orgànic» del PCE. Vilar definia el franquisme com una dictadura militar, encara que, això sí, hi projectava les més tenebroses connotacions religioses feudals. Poc abans, l'Equip Comunicació havia desenvolupat també una sèrie de treballs que analitzaven la dictadura de Franco en clau bonapartista.

ANTE DIOS Y ANTE LA HISTORIA. LA DICTADURA, UNA I SOLA

Així doncs, pot afirmar-se que a les acaballes de la dictadura i en la transició es produïa, tant en el pla de la política com de les ciències socials, un important procés de revisió dels vells estereotips i certeses. Aquest procés atacava, per dir-ho així, els dos extrems cronològics de la contemporaneïtat espanyola. Si en un d'ells hi havia, com s'ha vist, el franquisme, en l'altre es trobava el problema mateix de la formació de la societat burgesa a Espanya. Si, tal com recordàvem, la societat que emergia de la dictadura no podia considerar-se de cap manera feudal, la pregunta

era clara: quan havia deixat de ser-ho? La historiografia exerciria ací un paper essencial. Per una complexa concatenació de causes que anaven des dels debats marxistes sobre la transició del feudalisme al capitalisme fins als mateixos problemes d'explicació del segle XIX, la qüestió de l'absència o no de la revolució burgesa va esdevenir durant uns anys una de les preocupacions fonamentals de la historiografia espanyola. No insistirem en això. N'hi ha prou amb dir que, com a resultat d'aquest problema, es va anar imposant la idea que a Espanya s'havia produït una veritable «revolució burgesa», o, com s'afirmaria després de manera més precisa, una «revolució liberal» digna d'aquest nom. Això suposava el principi del qüestionament, si més no per a la primera meitat del segle XIX, de l'excepcionalitat o anormalitat espanyola. No deixa de resultar revelador, pel que veurem més endavant, que aquesta primera batalla contra l'excepcionalitat situàs al punt de mira alguns dels qui més havien fet per construir-la: els regeneracionistes de la crisi del 98.

Tot això implicava també posar en qüestió la base mateixa de la cadena d'endarreriments i d'anormalitats que de *fracàs en fracàs* i de *feudalització en feudalització* semblava conduir inexorablement al franquisme. Malgrat que només fos el principi, perquè hi havia encara moltes franges per estudiar i molts problemes per abordar. En gran part, perquè les relacions entre els «fracassos» no acabaven d'esbrinar-se. Els historiadors de l'economia trigaren a qüestionar —això sí, no menys decisivament— la idea del «fracàs» de la revolució industrial o la del retard pràcticament absolut de l'economia en l'edat contemporània. Així que, de moment, res-

tava per establir el tipus de relació que hi podia haver entre els «èxits» de la revolució liberal i els «fracassos» de l'economia. Una situació que podríem denominar de «taules», que no era necessàriament contradictòria, però que també permetia que les diverses escoles i tendències poguessen atrinxer-se en la seua pròpia visió de la història recent.

A l'altre extrem de la nostra contemporaneïtat les coses anaven d'una altra manera. En comptes d'avançar en el procés de revisió i d'enriquiment de les perspectives a l'hora d'estudiar la dictadura franquista, va aparèixer en el camp de l'«esquerra historiogràfica» una certa tendència vers la simplificació de les posicions, que sovint es traduïa en una afirmació tancada del caràcter feixista de la dictadura. Quina era la causa d'aquesta disparitat? Per què aquest tractament diferent dels problemes del segle XIX i dels del XX? Les raons són, certament, variades. D'una banda, el segle XIX estava suficientment lluny perquè la seua revisió historiogràfica no comportàs cap amenaça per al radicalisme polític i democràtic dels qui protagonitzaven aquesta relectura. D'altra banda, el segle XIX havia estat, evidentment per motius antagònics, la «bèstia negra» tant per al franquisme com per a l'esquerra radical, de manera que un canvi de perspectiva per part d'aquesta darrera no l'allunyava gens de la seua consciència antifranquista. A més a més, existia una mena de «tradició liberal» integrada per historiadors de la talla de Miguel Artola, José M. Jover i Jaume Vicens Vives, que havia fet ja algunes passes decisives en aquesta reavaluació del segle XIX.

Amb el franquisme succeïa, d'alguna manera, tot el contrari. Encara hi calia

passar comptes historiogràfics i, per suposat, algunes formacions polítiques de la dreta tenien un inequívoc passat franquista. A més a més, la majoria dels historiadors i científics socials de l'època havien viscut –havien experimentat– el franquisme, i podien considerar, per això mateix, que ells *ja sabien* el que era. En qüestions de franquisme, a diferència del que succeïa amb el segle XIX, tots érem especialistes. Però la raó més poderosa d'aquest nou impuls de l'esquerra historiogràfica vers la reafirmació del caràcter feixista de la dictadura es troba probablement en un altre lloc; molt relacionat, per cert, amb les mateixes ciències socials. L'any 1964, el sociòleg espanyol establert a la Universitat de Yale, Juan José Linz, havia llançat la seua caracterització del franquisme com a règim autoritari. Deu anys després, sota els auspicis d'un home del règim, encara que reformista, Manuel Fraga, aquell treball es va publicar a Espanya. El nucli de les tesis de Linz, unit a les circumstàncies de la traducció castellana i a la mateixa recuperació de les llibertats, va afavorir un autèntic atrinxerament per part d'un sector de l'esquerra historiogràfica que conduiria, entre altres coses, al fet que el «debat Linz» i el «debat sobre la naturalesa del franquisme» acabassen per ser una mateixa cosa.

Allò que, al capdavant, deia Linz no era, si més no en un aspecte substancial, molt diferent del que afirmava el marxisme renovat des del final de la dècada dels seixanta. És a dir: que la dictadura franquista no era estrictament una dictadura feixista. Però hi havia d'altres aspectes en què la diferència era fonamental. En primer lloc, perquè, es vulga o no, el terme autoritari comportava un cert embelliment de la

dictadura franquista i una tendència a identificar-la tota amb els anys menys durs, els seixanta. En segon lloc, i correlativament, el règim autoritari es definia per oposició a un altre tipus de règim, el totalitari, que tant podia ser el nazi com el soviètic. La qual cosa aïllava implícitament el franquisme del seu marc de referència més obvi: la categoria genèrica de les dictadures de dretes, feixistes o no. D'aquesta manera, la dictadura franquista semblava haver-se situat, de sobte, en una mena de *limbs autoritaris* intermedis entre els mals del totalitarisme i els béns de la democràcia, dels quals, a més, podien formar-ne part les experiències històriques més variades sempre que acomplissen aquella doble condició negativa.

No tenia res d'estrany, en conseqüència, que una de les reaccions als plantejaments de Linz consistís precisament en la reafirmació del caràcter feixista de la dictadura i en acusacions, més o menys larvades, d'haver-la embellida. Molt més sorprenent resultava el fet que bona part de les crítiques a Linz es fessen des dels plantejaments del mateix Linz. Perquè, certament, la teoria dels règims autoritaris no deixa de ser una simple aplicació de la teoria del totalitarisme, la qual se situa, per definició, als antípodes de la teoria marxista. Doncs bé, la paradoxa rau en el fet que alguns autors marxistes espanyols s'apressaren a combatre l'aplicació de Linz de la teoria del totalitarisme... donant per bona, implícitament, aquesta teoria. I així, si Linz parlava de l'existència d'un pluralisme limitat calia demostrar que, de pluralisme, no n'hi havia ni l'ombra; si Linz parlava de l'existència d'una mentalitat en comptes de la ideologia pròpia dels règims totalitaris, calia demostrar que el franquis-

me també tenia una ideologia; si Linz deixava de banda la «funció social» de les dictadures, calia reafirmar que el tot o el quasi tot d'una dictadura era la funció social. De fet, era en aquest darrer punt on apareixia alguna cosa de l'enfocament marxista. En la resta, hom tendia a reproduir el mateix esquema formal-funcionalista de Linz.

A Linz, fidel a la teoria del totalitarisme, sols semblava interessar-li si un règim tenia ideologia o no, no pas en què consistia aquesta ideologia; a molts dels seus contradictors, fidels al seu rebuig de Linz, sols semblava importar-los la demostració que el franquisme tenia una ideologia, fos la que fos. A Linz, fidel a la teoria del totalitarisme, semblava importar-li ben poc —sempre en clau taxonòmica, ja s'entèn— quins poguessen ser els components d'aqueix pluralisme limitat; a molts dels seus opositors, fidels al seu rebuig de Linz, sols semblava importar-los que el pluralisme limitat, a Espanya, havia estat tan limitat que es podia considerar gairebé inexistent. I així, si s'aconseguia demostrar que el franquisme havia tingut una ideologia, encara que no fos feixista, i havia estat substancialment un règim de partit únic, encara que fos més o menys «adulterat», es podia demostrar que el franquisme havia estat un règim totalitari i, doncs —hom suposava—, feixista. Allò que es produïa, al capdavant, era una mena de barreja entre dos paradigmes antagònics, el del «feixisme» i el del «totalitarisme», amb conseqüències certament no gens aclaridores.

És clar que no tots els estudis seguien aquesta deriva. N'hi hagué que assumiren d'una manera més o menys explícita, amb matisos més o menys importants, l'esque-

ma de Linz. Uns altres continuaren desenvolupant aproximacions «intermèdies» en clau de bonapartisme o de despotisme reaccionari modern. Hi hagué qui continuà reafirmant el caràcter bàsicament militar d'una dictadura amb un fons essencialment tradicional i reaccionari. Entre els qui insistien en el caràcter feixista de la dictadura, es posava èmfasi sobretot en la «funció social» de salvament d'un ordre capitalista amenaçat i es recordava la similitud dels integrants de la coalició social i política al poder amb els d'Itàlia i Alemanya. No hi faltaren, en fi, els qui —com l'autor d'aquestes línies— definiren una categoria, la de règim feixistitzat, que pretenia donar compte tant de les semblances com de les diferències amb aquelles dictadures.

D'altra banda, els assoliments de la recerca no eren, de cap manera, menyspreables. S'avançà molt en l'estudi de la repressió, la qual cosa ha permès d'establir-ne un quadre bastant complet on destaca, en especial, el caràcter ferotgement venjatiu i la voluntat d'extermini definitiu de l'enemic polític. S'ha avançat notablement en el coneixement de les condicions de vida de les classes populars o en el del moviment obrer i de les actituds empresarials. El mateix caldria dir pel que fa als poders locals, algunes institucions del règim i les dinàmiques de l'«alta política», interior i exterior. La cultura, l'educació, sobretot quant a les primeres dècades, han estat també un objectiu essencial de nombroses investigacions. I els estudis relatius a la ideologia han permès definir l'existència d'un nucli nacionalista basat en la identitat entre allò catòlic i allò espanyol, que fou batejat com nacionalcatolicisme. Alguns estudiosos van

resseguir aquests orígens ideològics en la Segona República, i uns altres es van remuntar, de manera convincent, fins al pensament de Menéndez y Pelayo.

Malgrat tot, l'ombra del debat Linz ha continuat projectant-se en diversos sentits. D'una banda, la pruija de polèmica i la necessitat quasi compulsiva de rebatre el sociòleg de Yale ha acabat, paradoxalment, per conferir a les seues tesis una centralitat i un caràcter de punt de referència universal que, probablement, no mereixien. D'una altra, i en conseqüència, el debat es tancava en una mena de nominalisme arran del qual l'única cosa important era si el règim podia ser considerat autoritari o no, feixista o no. Finalment, i encara que puga semblar contradictori, el debat es desenvolupava amb una manca de reflexió teòrica esbalaïdora. El mateix nominalisme tendia a reduir el problema a una qüestió purament «espanyola» que semblava que podia resoldre's tot fent abstracció dels grans debats i dels diferents desenvolupaments historiogràfics dels estudis sobre el feixisme o les dictadures europees del segle XX. Tret de poques excepcions, les referències a aquesta mena d'estudis i teories semblaven reduir-se a una mena de «tècnica de pessigar», per tal com se'n prenia allò que més podia convenir a la pròpia argumentació.

Tot això ha acabat conduint al que en podríem dir *l'entotsolament* dels estudis sobre el franquisme, que és, alhora, horitzontal i vertical. Horitzontal perquè tendeix a desconèixer els grans problemes que la historiografia d'unes altres latituds ha abordat pel que fa a les diferents experiències dictatorials. Vertical perquè el franquisme semblava convertir-se en una mena de compartiment estanc, isolat tam-

bé dels grans problemes de la contemporaneïtat espanyola. La Guerra Civil començava a funcionar així com un gran dic historiogràfic, com una divisòria d'aigües segons la qual hi hauria una història –i una historiografia– contemporània d'Espanya que concloïa amb la Guerra Civil i una altra que començava a partir d'aquesta. El franquisme havia esdevingut així gairebé l'única dictadura europea del segle XX que podia ser estudiada al marge dels seus orígens socials, polítics, ideològics i culturals. Podia ser feixista independentment del que haguessen fet els feixistes durant la Segona República. Podia ser autoritària independentment del que haguessen pogut fer les dretes antidemocràtiques en aquest mateix període. Sobre tot, podia ser una cosa i l'altra independentment del que uns o altres pensassen. És a dir, de quina en fos la ideologia i de quins en fossen els antecedents. La història del franquisme començava el 1936 –o el 1939– i a partir d'aleshores l'única cosa que semblava rellevant era si es podia col·locar el règim dintre del model autoritari o de dictadura feixista.

ADÉU A LA DICTADURA... ARRIBA LA HISTÒRIA

Ateses aquestes circumstàncies, no pot estranyar que el problema del franquisme haja anat a raure a un segon pla en el marc dels grans debats i de les polèmiques polítiques, culturals i historiogràfiques que travessen el present de la societat espanyola. I que això –com veurem– haja passat, a més, en el moment més inoportú. Tres factors interrelacionats, en efecte, han coincidit a situar al cor de les polèmiques

d'actualitat dues qüestions distintes, però indistriablement lligades: el problema de la *normalitat* o *anormalitat* de la història contemporània d'Espanya i el *problema nacional*, és a dir, el problema de la nacionalitat espanyola amb relació a les nacionalitats dites perifèriques.

I quins són aquests tres factors? El primer té un caràcter fonamentalment historiogràfic, tot i que no exclusivament. La tasca de revisió i de normalització de la història contemporània d'Espanya a què em referia adés ha continuat, es podria dir que implacablement, fins ara mateix. Com a tret més destacat del procés, cal subratllar la resolució del problema fonamental que hi havíem assenyalat: ja no es percep contradicció entre l'èxit, més o menys matisat, de la revolució liberal política i el fracàs, també més o menys matisat, de l'economia. Ara es pot constatar, ben al contrari, que tant en el pla polític com en l'econòmic, però podríem afegir-hi també que en el social i el cultural, l'Espanya contemporània, almenys fins 1923, es va moure si fa no fa dintre dels paràmetres de les societats europees més properes. Ningú no posa en dubte que hi hagués elements d'endarreriment *relatiu* en alguns aspectes, però tampoc no s'ignora que aquests no es donaven sempre, no afectaven igualment tots els àmbits i zones geogràfiques, i de cap manera eren absoluts. Es reconeix, en definitiva, tot i que no sempre, que Espanya, amb les seues especificitats, estava dintre –i no al marge– d'aqueix marc europeu i que, sobre tot, caminava en la mateixa direcció. Tot això s'ha volgut expressar amb el terme *normalitat*, per bé que, com veurem, no tothom està d'acord amb aquesta expressió, ni la interpreta de la mateixa manera.

El segon factor és d'ordre essencialment polític. Té a veure, d'una banda, amb l'accés al poder, després de tres lustres, d'una dreta que es pot considerar ja essencialment democràtica. Tant com triomfalista. És aquest el sentit del famós *España va bien* del president del govern, que tantes crítiques i bromes ha suscitat en l'opinió, i que semblava coincidir «sospitosament» amb la idea de la normalitat de la història espanyola. D'una altra banda, el nou govern de la dreta, a l'igual que els darrers governs socialistes, era minoritari al Parlament i havia de comptar, doncs, amb el suport dels nacionalistes catalans i bascos. Aquesta circumstància permetia a l'oposició de retreure al govern de torn una suposada predisposició a renunciar a una «autèntica política nacional» en benefici dels seus aliats nacionalistes. O, dit altrament, tendia a fer-lo responsable d'un afebliment de la «cohesió nacional d'Espanya». No cal dir que davant aquesta mena de crítiques els governs en qüestió s'afanyaven a demostrar justament el contrari, és a dir, el seu «espanyolisme» i la seua capacitat vertebradora. La polèmica sobre l'ensenyament de la història tingué molt a veure amb tot això. Tot i que aquesta polèmica va permetre també constatar l'existència d'un sector creixent de la intel·lectualitat espanyola que, travessant transversalment les diferències entre l'esquerra i la dreta, es mostrava especialment neguitós pel que fa a la unitat, la cohesió i fins i tot «l'ésser» d'Espanya.

El tercer factor es relaciona amb les celebracions del 98. Val a dir, la rememoració d'aquella crisi de fi de segle que, d'alguna manera, es trobava en «l'origen de tot plegat». Fou en aquella fi de segle, en efecte, quan assoliren un punt culmi-

nant les anàlisis i els planys en relació amb l'anormalitat, la decadència, la descomposició i quasi desaparició d'Espanya. A més, fou llavors també –però això no tingué res de casual– quan es posaren els fonaments, de vegades només ideològics, dels nous nacionalismes. De l'espanyolista, centralista i uniformador, reaccionari i populista; dels perifèrics, descentralitzadors i enemics de la uniformitat, tot i que a l'inici no gaire allunyats tampoc, en alguns dels seus corrents, de les mateixes propensions reaccionàries i populistes. No cal dir que ens referim a «nous nacionalismes» i no a uns altres corrents de signe inequívocament democràtic que podien mantenir posicions d'aquest caire dintre de projectes polítics fonamentalment espanyols o «perifèrics». Però convé assenyalar ja ara que mentre els nous nacionalismes «perifèrics» mostraren una remarcable capacitat d'evolució en sentit democràtic, no es pot dir això mateix del «nou nacionalisme espanyol». Tampoc no hauríem d'oblidar que en les dècades centrals –i decisives– del segle XX el «vell nacionalisme espanyol» d'origen liberal i inequívocament democràtic tendí a entendre's molt millor amb els nacionalismes perifèrics que no amb el «nou nacionalisme espanyol».

No tinc intenció, òbviament, de fer ací cap mena de balanç de tot allò que s'ha escrit sobre el 98, però no és sobrer recordar que aquesta qüestió nacional i nacionalista hi ha estat –paradoxalment– tan omnipresent com absent. És a dir, ha alenat constantment al fons de tot allò que s'ha escrit, però poques vegades se n'ha fet l'objecte central d'una reflexió de llarg abast sobre la història de l'Espanya del segle XX. Una llacuna, al meu parer decisiva, que enllaça, a més, amb una altra de

les més clamoroses absències en aquestes celebracions del 98. Perquè parlar d'un 98 (1898) des d'un altre 98 (1998) o, si es vol, d'una fi de segle des de la següent, porta implícita la idea de «balanç d'un segle». Doncs bé: d'una manera no menys sorprenent, quasi la meitat d'aquest segle, els quaranta anys de franquisme, gairebé han desaparegut, o han passat gairebé desapercebuts, a l'hora d'establir aquell balanç.

A través d'aquests factors interrelacionats, així doncs, s'han configurat els debats actuals sobre la normalitat i el problema nacional d'Espanya, alhora que es defugia aquest període essencial que fou el franquisme. La paradoxa és encara més cridanera si tenim en compte que això s'esdevé tot just en el moment que es clou aquell cicle de renovació-revisió dels estudis que, com hem vist, s'obrí *grosso modo* a l'inici dels setanta. Hom podria dir, en aquest sentit, que aquest procés s'ha tancat, si més no en part, com un cercle que, en comptes de donar a llum una sèrie de propostes més o menys alternatives, s'ha dibuixat a partir de compartiments estancs. A l'*entotsolament* a què poden haver menat els debats sobre el franquisme, podria succeir-lo ara un *altre entotsolament* complementari, que tendiria a isolat el franquisme mateix de les anàlisis globals.

Ara: que no es parle de franquisme no vol dir que aquest no «existí». Que no es tracen grans línies d'interpretació de la contemporaneïtat espanyola no vol dir que no existesquen. Existeixen, i es podria dir fins i tot que la seua *absència* explícita és la millor demostració de la seua *presència*, tàcita però determinant. I dintre d'elles el franquisme pot tenir una absència explícita encara més clamorosa, però precisament perquè no s'ignora, encara

que es pretenga, el seu lloc fonamental en la història recent. Com veurem tot seguit, en les dues grans línies «tàcites» que hom pot resseguir, el franquisme sembla ser adés el convidat de pedra la presència del qual resulta particularment incòmoda, adés el convidat la presència del qual s'invoça, però sols com a això, com a convidat *de pedra*.

PARÈNTESI I REVELACIÓ

Quines serien aquestes línies, quina seria la seua relació amb el franquisme en el marc dels dos grans debats actuals? La primera, de signe liberal-conservador i que podríem dir-ne del *parèntesi*, tendiria a apreciar la normalitat substancial de l'Espanya del Vuit-cents i faria extensiu aquest judici favorable a la Restauració canovista. Aquesta, com a règim liberal-oligàrquic, hauria arrossegat, és cert, entre d'altres, el problema del caciquisme, però això seria una conseqüència, més que no pas de les insuficiències del sistema, del baix nivell de mobilització d'una societat endarrerida. Malgrat això, el sistema hauria pogut evolucionar cap a la democràcia parlamentària si no s'hi haguessen oposat dos grans obstacles. D'una banda, una esquerra impacient i radical, a la qual se sol identificar, sense innocència de cap mena, amb els regeneracionistes i amb la política del tot o res; d'una altra, la mateixa cúpula del sistema, el rei Alfons XIII, responsable en darrera instància de la seua fallida definitiva. La dictadura de Primo de Rivera hauria obert el camí a una república excessivament radical, fins i tot sectària, que al seu torn hauria afavorit una reacció conservadora. Tingués el que

tingués de reacció lògica, però no per això justificada, la sublevació de juliol de 1936, el règim resultant hauria anat molt més enllà del que haurien desitjat la major part de les forces de la dreta que havien combatut la República. La progressiva personalització de la dictadura en la figura de Franco seria la conseqüència lògica, si no la causa mateixa, de tot plegat. Mort el dictador i establerta la monarquia parlamentària, la societat espanyola hauria recuperat –després d'un llarg *parèntesi*– el camí allà on l'havia deixat a començament dels anys vint.

Pel que fa al problema nacional, el règim de Franco hauria dut fins a l'exageració la defensa de la unitat i la uniformitat de la nació espanyola, propiciant-ne a llarg termini l'afebliment. La retòrica nacionalista fins a la sacietat i la seua completa instrumentalització per la dictadura haurien acabat desprestigiant el nacionalisme espanyol i àdhuc la mera defensa de la idea d'Espanya. Però justament per això i després de la recuperació de la normalitat i de la configuració de l'estat de les autonomies, foren tasques més urgents el reforçament dels mecanismes de vertebració de la nació espanyola i la necessitat de plantar cara al *darrer factor d'anormalitat* i exageració que persisteix: el caràcter suposadament insadollable dels nacionalismes perifèrics. La recuperació de la idea de la nació espanyola seria també una tasca urgent com a element indefugible de cohesió enfront de les tendències disgregadores de la societat postindustrial i la pèrdua d'una sèrie de referents morals que en un altre temps podia haver proporcionat, millor o pitjor, l'església.

L'altra línia, que podríem dir-ne de la *revelació*, tindria un fort caràcter reactiu i

defensiu alhora enfront del triomfalisme implícit en la interpretació anterior. D'ací la seua tendència a cridar l'atenció sobre aquells aspectes de l'Espanya contemporània en els quals la singularitat, especificitat o peculiaritat respecte de les dinàmiques europees seria més gran. Tanmateix, aquest impuls crític no deixa de presentar dificultats, atès que això exigeix situar-se, en certa mesura, a contrapèl d'una línia de renovació historiogràfica de la qual han estat, precisament, protagonistes destacats alguns dels qui se situen en aquestes posicions. Perquè, en efecte, pràcticament ningú no insisteix ja en la tesi dels fracassos successius, de la revolució burgesa a la industrialització. Però, en canvi, hi ha tendència a subratllar, com a elements d'anormalitat, la reiteració dels enfrontaments civils al llarg del segle XIX i la construcció d'un estat liberal centralista, uniformador i escassament respectuós amb les llibertats cíviques. Sobretot, l'estat liberal vuitcentista –i ací hi ha tendència a esborrar la separació entre l'abans i el després del sexenni democràtic– hauria tingut una feble capacitat nacionalitzadora, tant cap endins com cap enfora. Cap enfora, amb la clamorosa pèrdua, en dues *tongades* i sense que es produís una reacció efectiva, de l'antic imperi colonial. Cap endins, per les pròpies deficiències estructurals de l'estat i l'excessiva presència de l'església, la qual cosa hauria afavorit un discurs nacionalitzador feble i reaccionari.

La conseqüència lògica d'aquestes mancances hauria estat el sorgiment dels nacionalismes a les zones més dinàmiques del país, Catalunya i el País Basc. Aquesta seria, al seu torn, la culminació i la millor demostració del que hi hauria de peculiar en l'Espanya contemporània. La crisi de la

Restauració, la dictadura de Primo de Rivera i, després del parèntesi republicà, la dictadura franquista, serien fruit dels mateixos actors i dels mateixos factors que actuaven des del segle XIX. Al ferotge nacionalisme, centralista i uniformador, de la dictadura franquista hi hauria respost el desenvolupament dels nacionalismes perifèrics, conseqüència, sempre lògica i necessària, de les deficiències democràtiques i de les tendències centralitzadores de l'Estat espanyol. D'una manera implícita o explícita hom suggeriria, en fi, que l'existència mateixa d'aquests nacionalismes és el millor exemple, si no la demostració, de les deficiències i peculiaritats d'una història d'Espanya que es projecta inevitablement vers el present.

Naturalment, aquestes dues grans línies d'interpretació, tal i com han estat caracteritzades ací, no deixen de ser una mena de construccions ideals-típiques, en la descripció de les quals, d'altra banda, no ens hem estalviat una certa voluntat provocadora. Serien, doncs, ben pocs els autors que s'hi reconeixerien, en la totalitat o en la major part de cadascuna d'elles. I això deu ser molt més notori i complicat allà on es creuen les prevencions d'esquerra davant la *normalització històrica* i el distanciament o l'aversion envers els nacionalismes perifèrics. Tampoc no és qüestió de debatre ací fil per randa els supòsits d'aquestes interpretacions, ni d'avaluar alguns dels elements més convincents que —de forma més o menys aïllada— alenen sempre en aquesta mena d'aproximacions. Crec, de tota manera, que són pertinents algunes reflexions de caràcter general.

EL FRANQUISME EN EL SEU SEGLE

Caldria parlar, en primer lloc, de la manera com les reconstruccions de la història contemporània acaben per condicionar, alhora que en són condicionades, per la presència/absència del franquisme. En la interpretació que hem anomenat del *parèntesi*, el franquisme acaba sent exclòs precisament per això, perquè és vist com un simple parèntesi quasi accidental en una història, més que normal, *normalitzada*. En l'altra interpretació, la de la *revelació*, sembla invertir-se el procés de revisió de la història contemporània d'Espanya fins al punt que es clou el cercle sobre bases molt semblants a les de fa més de tres dècades: si llavors es podia anar d'*endarreriment en endarreriment* o de *feudalització en feudalització* fins el franquisme-feixisme, ara es pot fer això mateix de *peculiaritat en peculiaritat*. Quant al franquisme, les exigències de radicalisme d'aquest enfocament sembla que menarien, gairebé com a necessitat, a la seua caracterització de la manera més terrible imaginada, com a dictadura feixista. La qual cosa coincidiria amb les exigències de l'altre radicalisme evocat quan tractàvem el debat sobre el franquisme. Això és una forma, certament, de trencar els *entotsolaments* i els *dics* historiogràfics que constatàvem aleshores, tot i que potser no la més complexa, elaborada i convincent.

En segon lloc, es pot constatar un cert contagi o impregnació nacionalista, més o menys conscient, en totes dues reconstruccions històriques, que tendeix a fer perdre protagonisme a actors i a sectors fonamentals de la història del segle XX a Espanya, i també a desplaçar cap a un

segon terme allò que ha estat, segurament, el problema decisiu del segle: la lluita per la democràcia política i la igualtat social. Si és cert que aquestes dues qüestions no han anat sempre de la mà, també ho és que han estat les forces que lluitaven per una o per l'altra les que, per dir-ho així, han «empentat la història» cap avant. Dit altrament: no es pot construir la història del segle xx i del seu assoliment principal, la democràcia parlamentària, com si gairebé no haguessen existit les forces polítiques i socials que més feren per totes dues. I dintre d'aquestes cal esmentar, per descomptat, els liberals conseqüents, republicans, socialistes, cenetistes i comunistes, les classes populars i sectors fonamentals de les classes mitjanes. Bé està que la nova dreta liberal-conservadora estiga disposada a recompondre els ponts amb un remot passat liberal, però ja no ho està tant que s'oblidi que foren uns altres els que mentre tant mantingueren els objectius democràtics. O que s'oblidi que el liberalisme *sense* democràcia de sectors fonamentals d'aquella mateixa dreta derivà, amb facilitat sorprenent, cap a un liberalisme *contra* la democràcia abans d'esdevenir ferotgement antidemocràtic i antiliberal.

D'una altra banda, les celebracions del 98, amb la seua polarització al voltant del «problema d'Espanya» i del regeneracionisme, han tendit a afavorir, de vegades inconscientment, aquesta relativa *evaporació* de l'esquerra de l'època. Entre altres coses, perquè uns i altres han tingut tirat a assumir l'enunciat del problema –*Espanya*– dels regeneracionistes, tot oblidant línies de separació fonamentals al seu si i al marge d'ells: d'un costat, els qui confiaven en els valors de la II·lustració, en la raó i en l'acció dels ciutadans, en la necessi-

tat i perfectibilitat de la política parlamentària i democràtica; d'un altre, els qui precisament començaven a posar en qüestió totes o algunes d'aquestes coses. I convindria no oblidar que a un costat d'aquesta divisòria se situaven gent com Antonio Machado, Azaña, Morote, els republicans o els socialistes, mentre que a un altre costat hi havia, o s'hi adreçaven, els Costa, Ganivet, Unamuno, Baroja, Azorín o Ortega. Presentar com un tot indiferenciat el regeneracionisme i el radicalisme democràtic pot convenir-li a una certa dreta neoliberal o a una certa esquerra radical, però no s'adiu gaire amb les dinàmiques de fons que es poden identificar en la societat espanyola de les primeres dècades del segle.

En tercer lloc, aquesta impregnació nacionalista es manifesta també en una tendència a tractar des de les mateixes claus nacionalistes els problemes del nacionalisme que sorgeix precisament en aquella conjuntura. És cert que nombrosos escrits s'han centrat, de vegades de forma particularment brillant, en aquesta problemàtica. Ara, n'hi ha bastants que han mostrat un gran tirat a abordar la qüestió del nacionalisme espanyol, o en el seu cas dels nacionalismes «perifèrics», com si hagués estat un esclat sobtat, de major o menor abast, que no tingués gaire a veure amb els grans problemes del moment, com ara l'ascens de les masses i el desafiament de la democràcia, i sí en canvi molt, o gairebé exclusivament, amb la idea de la decadència i la ruïna d'Espanya i la proximitat o l'allunyament d'Europa. Tanmateix, hi havia espanyols per als quals Europa significava democràcia i n'hi havia per als quals l'europèització podia produir-se amb o sense democràcia. El

mateix nacionalisme que sorgeix llavors a Espanya és un fenomen purament europeu que correspon fil per randa amb els problemes de la nacionalització de les masses que viu l'Europa del moment. I aquest nou nacionalisme espanyol, a l'ensens que l'europeu, és un fenomen les preocupacions nacionals del qual tenen una indubtable càrrega política, que tendeix a inscriure's en el marc d'actituds i construccions de signe antiliberal, antidemocràtic i antiil·lustrat. No debades per a molts d'ells decadència de la nació i decadència d'una societat sotmesa a l'assalt de «les masses» eren una i la mateixa cosa. En aquest context seràn importants les diferències entre els nacional-catòlics reaccionaris, que abonen una idea d'Espanya en la qual es fonen allò catòlic i allò espanyol, i els essencialistes castellanistes, que cerquen en la llengua, el paisatge i el *paisanaje* castellans les essències d'Espanya. Però això no ha de fer-nos oblidar que uns i altres estaven posant els fonaments per a la construcció d'un nou ordre nacionalista que es definiria progressivament per oposició a la democràcia liberal i parlamentària. Es tracta, tot plegat, del fet que uns i altres començaven a soscavar les bases de la democràcia liberal. Una cosa és entestar-se a cercar una mena de feixisme *avant la lettre* en Costa, els regeneracionistes o els *noventayochistas* i una altra, de ben diferent, ignorar que és en aquests anys quan a Espanya, així com a Itàlia, Alemanya o França, hom comença a posar algunes de les bases ideològiques de les seues futures experiències antiliberals.

En quart lloc, i consegüentment, caldria analitzar el franquisme, pel que fa a l'aspecte ideològic, dins i no al marge d'aquest procés. Cal situar els seus matei-

xos orígens en la reacció que s'esdevingué a tot Europa enfront dels avenços de la democràcia i el socialisme. La democràcia espanyola, la Segona República, podia ser fràgil i fins i tot cometre nombrosos excessos de radicalisme o sectarisme, però cal no oblidar que a Espanya, a l'igual que a la resta d'Europa, s'havia anat forjant un pensament ideològic nacionalista capaç d'aglutinar, cohesionar i legitimar tots els sectors enemics de la democràcia. La qual cosa vol dir que el tret distintiu de la dictadura franquista seria precisament el seu caràcter de dictadura nacionalista. En la doble vessant que el concepte tenia llavors a Europa, val a dir, antidemocràtica i essencialista. Bé està que en diguem, d'aquest nacionalisme espanyol, nacional-catolicisme i que constatem l'alt grau de feixistització del conjunt ideològic que en resultà. Però tan importat com això, o més, és que recordem aquesta essència nacionalista d'arrels tan específicament espanyoles com genuïnament europees. Caldrà tenir present, en aquesta perspectiva, que aquest discurs nacionalista constituirà el punt d'encontre ideològic entre les principals forces polítiques identificades amb el bàndol franquista. Encara que hi hagués també diferències de cap manera irrellevants entre els més específicament nacionalcatòlics, que es remuntaven a Menéndez y Pelayo i *Acción Española*, i els més populistes i feixistes, que volien incloure en la seua genealogia intel·lectual i —remarquem-ho— nacionalista, una *generación del 98* en gran mesura construïda amb aquesta finalitat.

Convé no oblidar, en qualsevol cas, que uns i altres, tots els qui s'identificaren amb el règim franquista, foren igualment responsables de la construcció i imposició

d'una idea d'Espanya uniforme, essencialista, eterna i excloent. Evidentment, tots ells col·laboraren amb entusiasme i determinació semblants en la destrucció del precedent més directe de l'Espanya democràtica i autonòmica actual. És cert que posteriorment n'hi hagué qui rectificà, a causa, entre altres coses, del fracàs definitiu del seu projecte polític, fos el nacionalcatòlic de matriu clarament reaccionària o l'específicament feixista. No es menys cert que aquesta rectificació fou molt més meritòria com més llunyà n'era el punt de partida, major l'abast i més honestament se'n reconegué el camí recorregut. Però hi ha un abisme entre això i projectar sobre aquests sectors –com fa a hores d'ara una certa literatura– quasibé la paternitat de l'Espanya pluralista actual. Rectificaren, i això té molt de mèrit. Però rectificaren per a confluïr en una direcció que uns altres no havien abandonat mai.

Per concloure, i en relació amb alguns aspectes del moment actual, caldria dir que el problema de la normalitat o anormalitat de la història de l'Espanya contemporània és probablement irrellevant a l'hora d'explicar, justificar o anatemitzar els nacionalismes «perifèrics». Tan *normal* pot ser la seua existència com la seua ab-

sència. Com l'experiència europea ens mostra a hores d'ara, més aviat pot parlar-se d'una mena de caràcter precursor del cas espanyol que no d'algun tipus de retard o d'anormalitat. D'altra banda, convé tenir present que en tota construcció relativa a la normalitat i als nacionalismes de l'Espanya contemporània, el franquisme, *com a tal*, ha d'ocupar un lloc central. Com a dictadura nacionalista, excloent i antidemocràtica, contribuï decidivament a desprestigiar la idea d'Espanya. Consegüentment, fou el règim polític que més ha fet històricament en la línia de la destrucció i del desmembrament de la nació espanyola.

Però el franquisme no fou ni un *parèntesi* ni un epifenomen *revelador* dels mals de la contemporaneïtat espanyola, sinó el producte conscient d'una sèrie d'actors polítics i socials que trobaren en el nacionalisme espanyol la millor resposta possible als desafiaments de la societat moderna. Entre aquests, i a l'*uníson*, els relatius a la democràcia política, la igualtat social i la pluralitat nacional. Reintegrar-ho tot plegat en el marc dels grans debats actuals fóra, probablement, un bon camí per a enfrontar-nos amb *tot el nostre passat*. Un passat que de vegades no sabem ben bé si vol realment passar. □